

Bogusława BARAN-ZGŁOBICKA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Lublin, Polska
e-mail: bbaran@poczta.umcs.lublin.pl

**SACRUM W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM
WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO – ZASOBY
ORAZ ROLA W TURYSTYCE I PROMOCJI REGIONU**

*THE RELIGIOUS ELEMENTS OF THE CULTURAL LANDSCAPE
OF THE PODKARPACIE PROVINCE – THE EXISTING ASSETS
AND THEIR ROLE IN TOURISM AND THE PROMOTION OF THE REGION*

Słowa kluczowe: krajobraz sakralny, krajobraz kulturowy, województwo podkarpackie, dokumenty strategiczno-planistyczne, turystyka

Key words: *sacral landscape, cultural landscape, Podkarpackie Province, strategic and planning documents, tourism*

Streszczenie

Obszar obecnego województwa podkarpackiego od wieków leżał na pograniczu etnicznym, religijnym i politycznym. Krajobrazowym dowodem wielokulturowości regionu jest zachowany zespół budowli sakralnych, reprezentujących różne wyznania, formy stylistyczne i funkcje. Są wśród nich drewniane kościoły wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz liczne drewniane cerkwie. Niektóre obiekty i miejsca związane z wielokulturowym i religijnym dziedzictwem połączono turystycznymi szlakami tematycznymi. W „Strategii rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego” dziedzictwo wielokulturowe i religijne przedstawiane jest jako istotny składnik potencjału w rozwoju oferty turystycznej. Było to inspiracją do badań szczegółowych polegających na analizie rozmieszczenia i charakteru obiektów sakralnych w powiatach i miastach na prawach powiatu. Kolejny etap stanowiła ocena zakresu ujęcia tej problematyki i propozycji promocji walorów obiektów sakralnych w dokumentach strategiczno-planistycznych.

Abstract

For centuries, the area of the present-day Podkarpackie Province has been part of an ethnic, religious and political borderland. Landscape evidences of the multicultural character of the region are numerous monuments of religious architecture representing various forms, functions and denominations, including wooden Roman-Catholic churches inscribed on the UNESCO World Heritage List as well as a number of wooden Greek-Catholic and Orthodox churches. Some of the multicultural and religious heritage sites and monuments have been linked within themed tourist trails. The “Tourism Development Strategy for the Podkarpackie Province” views the multicultural and religious heritage as an important asset for the development of tourism. Detailed studies were based on analysing the distribution and character of monuments of religious architecture in counties and towns with county status. The next stage was based on assessing the extent to which this subject matter and the proposed ways of promoting these assets have been included in strategic and planning documents.

WPROWADZENIE

Sacrum jest jednym z ważniejszych elementów krajobrazu kulturowego. Obiekty religijne reprezentują różnorodne formy historyczne i współczesne oraz przedstawiają interesujące powiązania kompozycyjne, często o imponującej skali przestrzennej (Swaryczewska, 2008). Krajobraz sakralny jest cennym krajobrazem kulturowym, którego walory sprzyjają rozwojowi różnych form turystyki. Zwykle krajobraz sakralny pojmowany jest tożsamo z terminem krajobraz religijny, ale bywa postrzegany jako forma genetycznie starsza, która pod wpływem działań instytucjonalnych przechodzi w kolejną fazę – krajobraz religijny (Myga-Piątek, 2012).

Krajobraz kulturowy z nagromadzeniem różnorodnych obiektów religijnych stanowi przedmiot zainteresowania turystyki pielgrzymkowej i religijnej, inspirowanej przez motywy religijne oraz religijno-poznawcze oraz turystyki kulturowej, będącej efektem zainteresowania o charakterze poznawczym. Jest również obszarem funkcjonowania turystyki sentymentalnej często o charakterze etnicznym (Jackowski 2003, Jędrysiak 2008). Stąd często obiekt związany z kultem religijnym stanowi jedynie produkt turystyczny, a zapomina się o jego roli symbolicznej i duchowym wymiarze.

Ze sferą *sacrum* bezpośrednio wiąże się tanatoturystyka, zarówno w postaci turystyki nekropolijnej, jak i turystyki sepulkralnej oraz w formie wyjazdów do miejsc bitew i śmierci (Tanaś 2008). Szczególnie cmentarze są obiektami coraz większego zainteresowania turystów. Reprezentują walor turystyczny o wartościach kulturowych, zabytkowych, historycznych, krajoznawczych (poznawczych, estetycznych, dydaktycznych i patriotycznych) oraz religijnych (Jędrysiak, 2008).

Tym samym turystyka, także religijna i pielgrzymkowa potencjalnie powinna stanowić szansę dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Może być również zagrożeniem dla walorów przyrodniczych i kulturowych, a jak dowodzą badania antropologiczne i socjologiczne np. w Licheniu także dla wartości społecznych (Sekerdej, Pasięka, 2010). W przypadku samych obiektów zabytkowych ruch turystyczny zwykle staje się impulsem do działań restauratorskich i konserwatorskich. Jednocześnie elementy potencjału turystycznego, w tym przypadku ze sfery *sacrum*, wymagają przekształcenia w atrakcyjny produkt turystyczny. Dokumenty strategiczno-planistyczne jako narzędzie kształtowania i zarządzania przestrzenią powinny być cennym instrumentem ochrony i promocji walorów kulturowych, ale jednocześnie środkiem do tworzenia rozwiązań kompromisowych, uwzględniających potrzeby samorządów lokalnych, mieszkańców i turystów.

Celem opracowania jest przedstawienie potencjału sakralnych zasobów kulturowych i jego roli w rozwoju turystyki na obszarze województwa podkarpackiego. Studia zostały wykonane na podstawie analizy wybranych opracowań diagnostycznych i dokumentów źródłowych – strategii, planów, programów oraz obserwacji własnych. Do szczegółowego omówienia wytypowano powiaty (przemyski, sanocki, lubaczowski) i jednostki szczebla lokalnego (miasto Przemyśl, gminy: Narol, Zarszyn)

o dużej koncentracji zabytków sakralnych. W analizowanych opracowaniach nie wyróżnia się ani krajobrazu sakralnego, ani krajobrazu religijnego. Mowa jest jedynie o obiektach sakralnych i dziedzictwie religijnym jako cennych elementach krajobrazu kulturowego.

OBIEKTY SAKRALNE WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

Sacrum pełni szczególną rolę na obszarze dzisiejszego województwa podkarpackiego, gdzie od wieków religia wraz z towarzyszącą jej symboliką była widowym przejawem zaznaczania w przestrzeni odrębności etnicznej i narodowej. Do dziś zachowało się wiele przykładów krajobrazów sakralnych o wysokich wartościach kulturowych i estetycznych. Największa liczba i zróżnicowanie obiektów sakralnych występuje w powiatach: przemyskim, sanockim i lubaczowskim (tab. 1, 2).

Tab.1. Zabytkowe obiekty sakralne w województwie podkarpackim

Tab. 1. Sacral monuments in Podkarpackie Province

Powiaty	KD	K	ZK	CD	CD*	C	C*	S	inne	razem
Bieszczadzki	-	1	-	2	16	1	-	-	-	20
Brzozowski	8	4	1	1	5	-	1	-	2	22
Dębicki	5	5	1	-	-	-	-	-	-	11
Jarosławski	1	9	4	2	3	4	4	2	4	33
Jasielski	8	6	-	1	2	-	2	-	2	21
Kolbuszowski	4	5	-	-	-	-	-	1	-	10
Krośnieński	8	12	1	1	3	-	4	1	2	32
Leski	1	3	-	-	10	2	2	1	2	21
Leżajski	-	4	1	-	-	1	2	-	-	8
Lubaczowski	1	8	2	7	9	4	2	1	1	35
Łańcucki	3	7	-	-	-	-	1	-	-	11
Mielecki	2	6	-	-	-	-	-	-	-	8
Niżański	5	2	-	-	1	-	-	-	1	9
Przemyski	3	10	1	6	12	6	10	-	2	50
Przeworski	2	9	4	1	3	-	2	-	-	21
Ropczycko-sędziszowski	3	7	1	-	-	-	-	-	1	12
Rzeszowski	2	22	1	-	-	-	-	-	2	27
Sanocki	3	8	2	9	12	1	6	1	1	43
Stalowowolski	3	6	1	-	-	-	-	-	-	10
Strzyżowski	3	4	-	-	2	-	-	-	2	11
Tarnobrzesci	-	5	-	-	-	-	-	-	-	5
Krosno	-	1	2	-	-	-	-	-	2	5
Przemysł	-	2	5	-	-	-	1	2	-	10
Rzeszów	-	2	2	-	-	-	-	2	-	6
Tarnobrzeg	-	2	2	-	-	-	-	-	1	5
Razem	63	150	31	30	78	19	37	11	25	446

C – cerkiew, CD – cerkiew drewniana, K – kościół, KD – kościół drewniany, ZK – zespół klasztorny rzymskokatolicki, S – synagoga, * obecnie kościół

Źródło: na podstawie: Faryna-Paszkiwicz i in., 2003.

Source: based on Faryna-Paszkiwicz et al., 2003.

Tab. 2. Zabytkowe obiekty sakralne w wybranych powiatach województwa podkarpackiego**Tab. 2.** Sacral monuments in selected counties of Podkarpackie Province

<u>Miejscowość: obiekty</u>
1. Powiat przemyski
<p><u>Babice</u>: K późnobarokowy, dawna CD (1840), <u>Bachórzec</u>: KD późnobarokowy, <u>Bircza</u>: K neoromański, <u>Bolestraszyce</u>: KP dworska (1866), <u>Borownica</u>: K (ok. 1850), <u>Brylińce</u>: C* (1929), <u>Brzeżawa</u>: CD* (1843), <u>Chyrzynka</u>: dawna CD (1857), <u>Darowice</u>: C* z elementami neogotyckimi, <u>Drohojów</u>: C* (1927), <u>Huwniki</u>: K w stylu romantyzmu narodowego, dawna C klasycystyczna, <u>Jawornik Ruski</u>: CD* (1882), <u>Kalwaria Paławska</u>: ZK franciszkanów barokowy, KLW (5 drewnianych i 38 murowanych KP 1825-1875), <u>Kłokowice</u>: CD (1856-60) i DZ bramna drewniana (1834), <u>Kopyśno</u>: CD* (1921-23), <u>Kormanice</u>: CD* (1923-26), <u>Korytniki</u>: C* eklektyczna, <u>Krasiczyn</u>: K barokowy, <u>Krówniki</u>: C* (1924-38), <u>Kruhel Wielki</u>: dawna CD (1630), <u>Krzywcza</u>: K barokowy, dawna C eklektyczna, <u>Kuźmina</u>: CD* (1814), <u>Leszczyny</u>: CD* (1886), <u>Lipa</u>: CD* (1843), <u>Łuczyce</u>: CD (1856-57), <u>Maćkowice</u>: dawna C (1813), <u>Malawa</u> k. Birczy: dawna C (1797), <u>Małkowice</u>: C* (1938-39), <u>Medyka</u>: KD (1607-08), <u>Nehrybka</u>: C* (1885), <u>Nowe Sady</u>: C (1665), <u>Piątkowa</u>: dawna CD, <u>Posada Rybotycka</u>: dawna C (pierwotnie bazylikańska) gotycko-renesansowa, <u>Pózdziacz</u>: CD* (1737), <u>Prałkowice</u>: C* (1842), <u>Reczpol</u>: CD* (1879), <u>Roztoka</u>: CD* (1936), <u>Rudawka</u>: CD* (1797), <u>Stubno</u>: KD (1863), C (1898), <u>Sufczyzna</u>: K (prezbiterium barokowe, nawa pocz. XX w.), <u>Tarnawka</u>: K neogotycki, <u>Walawa</u>: C* barokowo-klasycystyczna, <u>Wapowce</u>: C* (1915), <u>Wyszatyce</u>: K neobarokowy, <u>Zadabrowie</u>: CD* (ok. 1600 lub 1660), <u>Żurawica</u>: K neogotycki,</p>
2. Powiat sanocki
<p><u>Besko</u>: KD (1755), <u>Bukowsko</u>: K neogotycki, <u>Czerzeź</u>: CD* (1792), <u>Dobra</u>: CD* (1879) i DZ bramna (XVII-XVIII w.), <u>Hłomcza</u>: CD (1859), <u>Hołuczów</u>: CD* (1858), <u>Jaćmierz</u>: KD (ob. 1640-50), <u>Jurowce</u>: CD* (1873), <u>Komańcza</u>: CD (1800-03) - spłonęła, DZD bramna (1834), <u>Kostarowce</u>: CD* (1872), <u>Łodzin</u>: CD* (1743), <u>Łukowe</u>: C* barokowo-klasycystyczna, <u>Morochów</u>: CD (1837), <u>Mrzygłód</u>: K gotycki z kamienia łamanego, <u>Nowotaniec</u>: K późnobarokowy, <u>Odrzechowa</u>: C* klasycystyczna, <u>Pielnia</u>: C* (1805), <u>Poraz</u>: K barokowy, <u>Radoszyce</u>: CD* (1868), <u>Rakowa</u>: CD* (ob. 1850), <u>Rzepedź</u>: CD (1824), <u>Sanok</u>: K eklektyczny, ZK franciszkanów (1632-40), C o charakterze barokowym, dawna S o cechach klasycyzmu, MBL – KD (1667) z Bączala Dolnego, CD z Grażiowej (1731), CD z Rosolina (1750), CD z Ropek (1759), <u>Sanok-Olchowce</u>: CD* (1844), <u>Siemuszowa</u>: CD* (1841), <u>Smolnik</u>: C* o charakterze barokowym, <u>Szczawne</u>: CD (ob. prawosławna) (1888-89), <u>Trepcza</u>: C* (1807), <u>Turzańsk</u>: CD (1801-03), <u>Tyrawa Solna</u>: CD* (1837), <u>Tyrawa Wołoska</u>: kościół barokowy, <u>Wisłok Wielki</u>: CD* (1850-54), <u>Wolica</u>: C* (1826), <u>Wujskie</u>: K o cechach barokowych, <u>Zagórz</u>: K późnobarokowy, ZK pokarmelicki późnobarokowy w ruinie,</p>
3. Powiat lubaczowski
<p><u>Bihale</u>: CD* (1825), <u>Borchów</u>: CD* (1700), <u>Chotyłub</u>: CD* (1886-88), <u>Cieszanów</u>: K późnobarokowy, dawna C (1910), S (1889), <u>Dachniów</u>: dawna CD (1735-49), <u>Gorajec</u>: CD (1594), <u>Horyniec</u>: ZK pofranciszkański barokowy, <u>Horyniec Zdrój</u>: C* klasycystyczna, <u>Kowalówka</u>: CD* (1767), <u>Lipsko</u>: K barokowo-klasycystyczny, <u>Lubaczów</u>: K neoromański, C* (1883), <u>Łówcza</u>: CD* (1799), <u>Moszczanica</u>: CD* (1719), <u>Łukawiec</u>: KD (1756), dawna CD (1701), <u>Narol</u>: K klasycystyczny, <u>Oleszyce</u>: K neogotycki, dawna C (1809), <u>Płazów</u>: K barokowo-klasycystyczny, <u>Podlesie</u>: K poewangelicki późnoklasycystyczny, <u>Prusie</u>: CD* (1889-99), <u>Radruż</u>: dawna CD (4. ćw. XVI w.), DZD konstrukcji słupowej (XVI/XVII w.), CD* (1930-31), <u>Stary Dzików</u>: K późnobarokowy, <u>Ułazów</u>: CD* (1835), <u>Werchrata</u>: C neoklasycystyczna, <u>Wielkie Oczy</u>: ZK poddominikański barokowy, dawna C konstrukcji szachulcowej (1925), <u>Wola Wielka</u>: dawna CD (1755), <u>Wólka Żmijowska</u>: dawna CD (1895), <u>Żmijowiska</u>: dawna CD (1786),</p>
4. Powiat Przemyśl
<p><u>Przemyśl</u>: K katedralny gotycki, PB barokowy, SZ katedralna (1560-72), K neogotycki, K (d. salezjanów) neogotycki, ZKL pojezuickiego – K (Katedralny Kościoła bizantyjsko-ukraińskiego) barokowy, KL, KG i SZ pojezuicka barokowa, ZK karmelitów barokowy, ZK reformatów barokowy, ZK</p>

franciszkanów barokowy, ZK karmelitek z K neogotyckim, C* (ok. 1889-1901), wieża zegarowa (pierwotnie DZ) barokowa, dawna S (1890-92), dawna S eklektyczna, SM rzymsko-katolickie (1678), SM grekokatolickie eklektyczne, pałac BP Kierskiego klasycystyczny, PB grekokatolickich eklektyczny, Przemyśl-Zasanie: ZK benedyktynek barokowy,

C – cerkiew, CD – cerkiew drewniana, DZ – dzwonnica, DZD – dzwonnica drewniana, K – kościół, KD – kościół drewniany, KL – klasztor, KLW- kalwaria, KP – kaplica, MBL – Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, PB – pałac biskupi, S – synagoga, SM – seminarium, SZ – szkoła, ZK – zespół klasztorny, ZKL – zespół kolegium, * obecnie kościół

Źródło: na podstawie: Faryna-Paszkiewicz i in., 2003.

Source: based on Faryna-Paszkiewicz et al. 2003.

Najwyższe walory reprezentuje drewniana architektura sakralna (Czuba 2007). Szczególnym przykładem są kościoły w Bliznem i w Haczowie (fot. 1), znajdujące się na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. W 2010 roku Narodowy Instytut Dziedzictwa złożył wniosek w sprawie wpisania na Listę kolejnych obiektów – zespołu cerkwi z polskiego i ukraińskiego regionu Karpat (16 obiektów, w tym 8 z Polski). Z województwa podkarpackiego są to cerkwie: w Radrużu, w Chotyńcu, w Smolniku i w Turzańsku (<http://www.nid.pl>). Te a także inne obiekty drewniane leżą na trasach *Szlaku architektury drewnianej* (Sołek, red. 2012).

Oprócz obiektów sakralnych wpisanych na listę zabytków, na terenie województwa ustanowione zostały inne formy ochrony. Za pomnik historii uznano „Leżajsk – zespół klasztoru oo. Bernardynów” (fot. 3). Celem ochrony jest zachowanie zespołu klasztorowego funkcjonującego od 400 lat, o wartościach historycznych, przestrzennych, architektonicznych oraz o wartościach niematerialnych (Dziennik Ustaw 64/2005, poz. 569, 2005). W Jarosławiu w 2009 roku utworzono park kulturowy „Zespołu Staromiejskiego oraz Zespołu Klasztorowego oo. Dominikanów”, obejmujący historyczne centrum miasta wraz z zabudową z XVI-XIX w. i systemem obwarowań miejskich. W jego obrębie znajdują się liczne obiekty sakralne o wysokiej wartości architektonicznej (www.nid.gov.pl).

Fot.1. Kościół w Haczowie.

Photo 1. Church in Haczów.

Fot. 2. Cerkiew w Uluczu.

Photo 2. Orthodox church in Ulucz.

W „Analizie zasobów i możliwości rozwoju turystyki” (Borczy-Mac, Drupka, 2007) podkreślono, że województwo podkarpackie nie jest regionem zasobnym w zabytki (wg autorów w/w opracowania województwo zajmuje dopiero 7-8 miejsce kraju). Wśród sakralnych obiektów zabytkowych do reprezentujących walory turystyczne o znaczeniu międzynarodowym zaliczono drewniane kościoły w Bliznem i w Haczowie (fot. 1), o znaczeniu krajowym lub ponadregionalnym – zespoły klasztorne w Krośnie i w Leżajsku (fot. 3), cerkwie w Radrużu i w Posadzie Rybotyckiej oraz bazylikę archikatedralną w Przemyślu. Stwierdzono, że cenny walor stanowi budownictwo cerkiewne i drewniane (sakralne i świeckie), w tym cerkwie w Chotyńiu i w Uluczu (fot. 2). Omówiono także obiekty archeologiczne o walorach turystycznych, z których sferę *sacrum* reprezentują m.in. cmentarzyska i kurhany. Wyróżniono ekspozycje muzealne o charakterze religijnym (Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyślu i Muzeum Historyczne w Sanoku – zbiory sztuki cerkiewnej, Muzeum Zamek w Łańcucie – kolekcja ikon, synagoga (fot. 4), Muzeum Archidiecezjalne w Przemyślu i Muzeum Prowincji oo. Bernardynów w Leżajsku – zbiory sztuki sakralnej). Autorzy cytowanego opracowania w analizie SWOT za mocną stronę ekspozycji muzealnych uznają fakt istnienia placówek i zbiorów specjalistycznych o charakterze unikatowym (np. ikon). Jednocześnie widzą szansę zwiększenia wartości potencjału muzealnego w stworzeniu z kilku, rozproszonych zbiorów sztuki cerkiewnej dużej ekspozycji o wysokiej randze w jednej placówce. Do bogactwa regionu zaliczyli także liczne kapliczki i krzyże przydrożne, wykonywane w drewnie i w kamieniu oraz dawne obrzędy i zwyczaje (np. sąd nad

Fot. 3. Klasztor w Leżajsku.

Photo 3. Monastery in Leżajsk.

Fot. 4. Wnętrze synagogi w Łańcucie.

Photo 4. Interior of the synagogue in Łańcut.

Judaszem w Pruchniku, straże grobowe). Podkreślają, że w województwie znajdują się ważne miejsca kultu: grekokatolików (np. Jarosław, Jaśliska), prawosławnych (Ujkowice), wyznawców judaizmu (groby cadyków w Leżajsku i Rymanowie) oraz sanktuaria rzymskokatolickie (Kalwaria Pałacowska, Leżajsk (fot. 3), Dukla, Dębowiec, Borek Stary, Stara Wieś, Cmolasy, Tarnowiec, Jarosław, Lubaczów, Polańczyk, Przemyśl, Rzeszów). Te unikatowe walory obiektów sakralnych mogą wspomagać rozwój turystyki w szerokim zakresie (Borcz-Mac, Drupka, 2007).

Natomiast w opracowaniu „Analiza atrakcyjności turystycznej województwa podkarpackiego” (Stec, Żak, 2008) zamieszczono „inwentaryzację atrakcji turystycznych” w poszczególnych powiatach, obejmującą również wykaz obiektów sakralnych. Lista jest bardzo obszerna, zawiera m.in. opis zachowanych ruin, pozostałości cmentarzy, kapliczek i krzyży przydrożnych, ekspozycji muzealnych oraz obrzędów i zwyczajów regionalnych, festiwali (np. Międzynarodowy Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej w Bazylice Leżajskiej). W pracy przeprowadzono analizę atrakcyjności turystycznej obiektów kulturowych (uwzględniano m.in. zabytki architektury, muzea i imprezy) i przyrodniczych. Autorzy podają, że walory kulturowe stanowią jedynie 16,6% atrakcyjności turystycznej województwa. Następnie w tabelach syntetyzujących dla poszczególnych powiatów przedstawiono szczegółową charakterystykę atrakcyjności turystycznej z podziałem na walory przyrodnicze i kulturowe (w tym obiekty sakralne) oraz infrastrukturę turystyczną (Stec, Żak, 2008).

ANALIZA I OCENA SACRUM W DOKUMENTACH STRATEGICZNO-PLANISTYCZNYCH

Najważniejszą długookresową koncepcją rozwoju i narzędziem kształtowania przyszłości danej jednostki samorządu terytorialnego jest strategia rozwoju. W „Strategii rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2020” (2010) podkreślono, że „wyróżniającym województwo potencjałem jest wielowątkowe dziedzictwo kulturowe, wpisane w konteksty religijne i zachowane, częstokroć w unikalnej formie (np. architektura drewniana)”, a wzrost zainteresowania produktami turystycznymi z tej kategorii może być szansą rozwoju regionu. Dokument formułuje w dwóch obszarach priorytety dotyczące rozwoju turystyki na bazie dziedzictwa religijnego (tab. 3). Na pewno brakuje w tym zakresie konkretnych działań wpisanych do rozwoju marketingu turystycznego, którego dotyczy jeden z priorytetów.

Drugim obligatoryjnym dokumentem jest „Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego (2002). W części diagnostycznej tego opracowania, dotyczącej uwarunkowań kulturowych, podkreślono istotną rolę zabytków drewnianego budownictwa sakralnego występujących na terenach przygranicznych jako podstawy rozwoju funkcji turystycznej. W analizie SWOT wymieniono wśród mocnych stron ośrodki kultury i miejsca pielgrzymek (krajowych, międzynarodowych): Kalwaria Pałacowska, cmentarz żydowski w Leżajsku oraz cerkwie w Sanoku, w Przemyślu i w Jarosławiu. Zauważono, że rozwojowi turystyki powinien towarzyszyć

program ochrony najcenniejszych zasobów dziedzictwa kulturowego, w tym zespołów i obiektów sakralnych. Plan wskazuje do uznania za pomnik historii – cerkwi w Uluczu (fot. 2), w Posadzie Rybotyckiej i w Radrużu, zespołów klasztornych w Kalwarii Paclawskiej i w Leżajsku (fot. 3) oraz kościoła w Dukli. W zakresie kulturowych szlaków turystycznych, obejmujących obiekty religijne, wymienia istniejące regionalne – szlak ikon, szlak pielgrzymkowy Jana Pawła II, projektowane regionalne – szlak architektury drewnianej oraz projektowane euroregionalne – karpacki szlak architektury drewnianej, karpacki szlak katolicki, karpacki szlak obrządku wschodniego, karpacki szlak kultury żydowskiej, karpacki szlak cmentarzy wojennych. Również w celu zapewnienia ochrony zasobów krajobrazowych województwa plan proponuje, oprócz ochrony tych najcenniejszych obiektów wraz z otoczeniem, także odnowę zapomnianych i zaniedbanych cmentarzy oraz ich udostępnienie. Istotnym postulatem jest stworzenie programu rządowego ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego terenów przygranicznych w zakresie architektury drewnianej świeckiej i sakralnej pogranicza polsko-ukraińsko-słowackiego.

Rozwój turystyki, w tym planowanej na bazie dziedzictwa religijnego, może być programowany nie tylko w dokumentach poziomu wojewódzkiego, ale również w strategiach rozwoju powiatów. Turystyka jest zwykle postrzegana jako istotna gałąź gospodarki, stąd w wielu z nich stanowi ważny, często oddzielnie wyróżniony obszar. W wybranych do analizy dokumentach (tab. 4) kwestie potencjału turystycznego związanego z *sacrum* nie zawsze znajdują obszernie omówienie i właściwe miejsce w części operacyjnej, mimo iż są to powiaty posiadające największą liczbę zabytkowych obiektów religijnych (tab. 1). Jednocześnie powiat wydaje się być lepszą jednostką do koordynacji w sprawach związanych z rozwojem turystyki niż pojedyncza gmina, a przy braku odrębnego opracowania dotyczącego rozwoju turystyki, to strategia rozwoju gospodarczego powinna ukierunkowywać działania w tym zakresie.

ANALIZA SACRUM W STRATEGIACH ROZWOJU TURYSTYKI

Strategia rozwoju turystyki powinna dać podstawy do podejmowania racjonalnych działań w zakresie rozwoju i promocji turystyki na każdym poziomie podziału terytorialnego kraju. W „Strategii rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego na lata 2007-2013” (2006) znajduje się analiza walorów kulturowych i ocena ich znaczenia w ofercie turystycznej. W opracowaniu wyróżniono osiem strategicznych obszarów kulturowych, które stanowią podstawę kreowania produktów turystycznych. Jednym z nich jest obszar, który nazwano „kultura religijna”. Wyodrębniono go na podstawie bogactwa zachowanych obiektów sakralnych, dokumentujących różnorodność religijną, a także tematycznych szlaków oraz wydarzeń i postaci historycznych. Jako osobny wyróżniono obszar „kultura żydowska” (zachowane synagogi i cmentarze oraz ruch Chasydzki). Ze sferą *sacrum* związane są również: obszar „kultury prehistoryczne” (kurhany, „Karpacka Troja”) i obszar „kultury militarnej” (cmentarze wojenne z I i II wojny światowej).

Tab. 3. Miejsce religijnego potencjału turystycznego w części operacyjnej Strategii rozwoju województwa podkarpackiego

Tab. 3. The position of religious touristic potential in the operational part of the Strategy of development of Podkarpackie Province

Kierunki działań	Działania
Obszar strategiczny – gospodarka regionu	
Cel strategiczny: Tworzenie warunków dla wzrostu konkurencyjności gospodarki poprzez rozwijanie przedsiębiorczości, zwiększanie jej innowacyjności oraz podniesienie atrakcyjności inwestycyjnej regionu	
Priorytet: Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego województwa	
Podniesienie konkurencyjności produktu turystycznego	<ul style="list-style-type: none"> • dalsza rewaloryzacja zabytkowych obiektów sakralnych • odtworzenie lub wykonanie kopii brakujących ikonostasów w cennych architektonicznie cerkwiach i udostępnienie ich dla ruchu turystycznego oraz przywrócenie pierwotnej funkcji religijnej
Obszar strategiczny – współpraca międzynarodowa	
Cel strategiczny: Wspieranie rozwoju gospodarczego regionu, wykorzystanie potencjału turystycznego i dziedzictwa kulturowego oraz ochrona wartości przyrodniczo – krajobrazowych	
Priorytet: Współpraca na rzecz rozwoju turystyki, ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego	
Podjęcie działań w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego	<ul style="list-style-type: none"> • zagospodarowanie, popularyzacja i promocja obiektów zabytkowych oraz ochrona unikatowej drewnianej architektury sakralnej: rzymskokatolickiej, greckokatolickiej i prawosławnej jako obiektów będących dla regionu i pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego wyznacznikiem tożsamości kulturowej (przykład „wielowiekowej linii rozwojowej” tradycyjnych świątyń drewnianych, dokumentujących lokalną tożsamość religijno-kulturową) • zagospodarowanie, popularyzacja i ochrona zabytkowych cmentarzy (szczególnie cmentarzy wojskowych z I wojny światowej i żydowskich)

Źródło: zestawione na podstawie Strategii rozwoju województwa podkarpackiego, 2010.

Source: based on the Strategy of development of Podkarpackie Province, 2010.

Tab. 4. Ocena roli obiektów sakralnych w strategiach rozwoju wybranych powiatów**Tab. 4.** The role of sacrum in strategies of development of selected counties

Część diagnostyczna	Część operacyjna
1. Powiat przemyski	
<ul style="list-style-type: none"> • bogate dziedzictwo kulturowe: Sanktuarium w Kalwarii Pałacowskiej, zabytkowe cerkwie • szlak architektury drewnianej 	<ul style="list-style-type: none"> • stworzenie powiatowego programu promocji turystycznej m.in. w oparciu o zabytkowe cerkwie • wspieranie rozwoju turystyki pielgrzymkowej: organizacja i szeroka promocja uroczystości religijnych oraz modernizacja i rozwój infrastruktury w sanktuarium w Kalwarii Pałacowskiej • kultywowanie miejsc o szczególnym znaczeniu kulturalnym: rozwój i utrzymanie ścieżek dydaktycznych (m.in. szlak cerkiewny)
2. Powiat sanocki	
<ul style="list-style-type: none"> • klasztor Sióstr Nazaretanek w Komańczy i ruiny klasztoru Karmelitów Bosych w Zagórzu • szlak ikon • szlak architektury drewnianej 	<ul style="list-style-type: none"> • nowe szlaki turystyczne, np. sanktuariów • wspieranie rozwoju turystyki pielgrzymkowej: tworzenie warunków do rozwoju centrum pielgrzymkowego św. Andrzeja Boboli w Strachocinie oraz wspieranie klasztoru w Komańczy w rozwoju funkcji pielgrzymkowej • zachowanie dziedzictwa kulturowego powiatu: dokumentacja i ochrona dorobku kulturowego mniejszości łemkowskiej i bojkowskiej
3. Powiat lubaczowski	
<ul style="list-style-type: none"> • wykaz najważniejszych zabytków architektury sakralnej (m.in. cerkwie) 	<ul style="list-style-type: none"> • zachowanie dziedzictwa kultury: patronat nad Ogólnopolskim Festiwalem Piosenki Religijnej

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju powiatu lubaczowskiego (1999)*, *Strategii rozwoju powiatu przemyskiego (2004)*, *Strategii rozwoju powiatu sanockiego (2004)*.

Source: based on the *Strategy of development of lubaczowski county (1999)*, *Strategy of development of przemyski county (2004)*, *Strategy of development of sanocki county (2004)*.

Strategia rozwoju turystyki opiera się na bazie kulturowych i przyrodniczych walorów województwa podkarpackiego, które w diagnozie nazywane są „hitami”, a przy kreowaniu produktu turystycznego „inspiracjami”. W sferze wieloreligijnego dziedzictwa wyróżnione zostały obiekty zabytkowe, szlaki turystyczne i ekspozycje muzealne związane z wyznaniem rzymskokatolickim, greckokatolickim, prawosławnym, protestanckim i judaizmem. Opracowanie identyfikuje istniejące segmenty turystyki, w tym kulturową (z dziedzictwem żydowskim) i pielgrzymkową. Formuluje także program ochrony krajobrazu kulturowego województwa w projekcie „Podkarpacka Księga Dziejów”, gdzie w ramach obszaru priorytetowego „zasoby ludzkie” jednym z najważniejszych działań jest upowszechnienie w świadomości

społecznej potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego, „z uwzględnieniem całości wielonarodowego i wieloreligijnego dziedzictwa Podkarpacia jako podstawy rozwoju gospodarki turystycznej”. Wg strategii przedmiotem działań marketingowych i promocji powinno być budowanie marki regionu: „Podkarpacie tworzy największy i najcenniejszy w Polsce park kulturowy, z zachowanym wieloreligijnym i wielonarodowym dziedzictwem, harmonijnie zespolonym z krajobrazem przyrodniczym o najwyższej wartości estetycznej”. W ramach obszaru „wsparcie instytucjonalne” strategia wskazuje na potrzebę pomocy w pozyskiwaniu środków na rewitalizację architektury drewnianej oraz proponuje powołanie ośrodka archiwalno-kulturalnego, którego działania obejmowałyby również dokumentację i ekspozycję wieloreligijnego i wielonarodowego dziedzictwa kulturowego.

„Koncepcja produktów turystycznych w województwie podkarpackim w ramach strategii rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego na lata 2007-2013” (2006) przedstawia produkty turystyczne w formule tzw. „traktów”. W oparciu o wieloreligijne i wielonarodowe dziedzictwo kulturowe, określone jako „tygiel narodów i religii”, zaprezentowano „TRAKTY NARODÓW ludzie tej ziemi”, w którym znajdują się m.in. produkty/projekty: 1. Wioska Jednego Boga i ... wszystkich ludzi... („karpackie Taizé”); 2. Ślady...: szlak nieobecnych ... obecnych, szlak kultury reformacji, wioska ruska, wioska kolonistów niemieckich; 3. Szlak wszystkich świętych; 4. Mury kultury ... klasztornej.

Strategie rozwoju turystyki również na poziomie lokalnym uznają dziedzictwo kulturowe - różnorodność narodowości, wyznań i doświadczeń wojennych – za duży atut w rozwoju różnych form turystyki. „Strategia rozwoju turystyki miasta Przemyśla 2008-2015” (2007) podkreśla, że miasto od wieków było wielonarodowościowe. Zwraca uwagę na nie wykorzystany w turystyce potencjał wielokulturowości i wielowyznaniowości. Przeprowadzona w opracowaniu analiza atrakcyjności turystycznej miasta oraz jego zagospodarowania pozwoliła na zidentyfikowanie zróżnicowanych segmentów rynku, m.in. turystyki religijno-pielgrzymkowej („Przemyscy Święci”, „Przemyśl – miasto kościołów”), która może stać się produktem turystycznym (tab. 5). Przedstawione propozycje nawiązują do „Koncepcji produktów turystycznych w ramach strategii rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego” (2006).

Tab. 5. Miejsce religijnego potencjału turystycznego w strategiach rozwoju turystyki wybranych jednostek

Tab. 5. The position of religious touristic potential in strategies of development of selected administrative units

Audyt turystyczny	Część operacyjna: cele/zadania/produkty
Miasto Przemyśl	
<ul style="list-style-type: none"> • perły turystyczne: zabytkowe obiekty sakralne, cmentarze, muzea (w tym Muzeum Archidiecezjalne) i imprezy kulturalne (Święto Jordanu, Międzynarodowe Warsztaty Muzyki Gospel, Salezjańskie Lato Muzyczne, „Wicentiada”, Dni Kultury Chrześcijańskiej) • szlaki turystyczne: pątniczy im. Jana Pawła II (Przemyśl – Kalwaria Paławska) • materiały promocyjno-informacyjne: folder „Przemyskie Cmentarze” • największym zainteresowaniem zabytków architektury cieszyły się obiekty sakralne (Archikatedra, kościoły oo. Franciszkanów i oo. Karmelitów i Katedra Grekokatolicka) 	<ul style="list-style-type: none"> • koncepcja zintegrowanego produktu turystycznego „Miasto Turystyczne – Twierdza Przemyśl”, składającego się z „fortów” odpowiadających docelowym segmentom rynku: „Fort Religijny” z subproduktami - „Śladami Przemyskich Świętych, pielgrzym, Wioska Jednego Boga i ... wszystkich ludzi (karpackie Taizé)”
Gmina Narol	
<ul style="list-style-type: none"> • zabytki architektury (19 obiektów sakralnych z 29), w większości reprezentujące rangę regionalną • obiekty dokumentujące miejsca martyrologii, stanowiska archeologiczne (kurhany), cmentarze • interesujące przykłady miejscowej sztuki kamieniarskiej: krzyże bruśnieńskie • szlaki turystyczne: szlak im. św. Brata A. Chmielowskiego, Szlak architektury drewnianej • wydarzenia i imprezy kulturalne: festiwal NAROL.ARTE, nawiązujący do religijnego dziedzictwa Galicji (koncerty odbywają się m.in. w kościele i cerkwi grekokatolickiej) 	<ul style="list-style-type: none"> • utworzenie centrum koncertowo-wystawienniczego w cerkwi w Narolu
Gmina Zarszyn	
<ul style="list-style-type: none"> • dziedzictwo kulturowe - różnorodność narodowości, wyznań i doświadczeń wojennych • inwentaryzacja zabytków architektury: kościoły – 5 (w tym 2 polskokatolickie), cerkwie – 2, inne obiekty wraz z małą architekturą – 10 • historia kościoła w Zarszynie • informacja o istnieniu silnego ośrodka reformacji w Odrzechowej 	<ul style="list-style-type: none"> • zbudowanie regionalnego produktu turystycznego: „questingiem gmina Zarszyn słynie” (propozycja szlaku związanego z miejscami pobytu i wędrówek Jana Pawła II)

Źródło: zestawione na podstawie Strategii rozwoju turystyki dla miasta Przemyśla (2007), Aktualizacji strategii rozwoju turystyki dla Narola (2010), Programu rozwoju turystyki i promocji gminy Zarszyn (2011).

Source: based on the Strategy of tourism development in the city of Przemyśl (2007), Actualization of the Strategy of tourism development in Narol (2010), Programme of tourism development and promotion of Zarszyn district (2011).

PODSUMOWANIE

Województwo podkarpackie posiada wielokulturowe zasoby materialne i duchowe, które mogą być postrzegane jako unikatowe walory turystyczne i tym samym powinny stać się podstawą dynamicznego rozwoju wybranych form turystyki (tab. 6).

Tab. 6. Analiza SWOT – ocena zasobów obiektów religijnych i roli *sacrum* w rozwoju turystyki w województwie podkarpackim

Tab. 6. SWOT analyze – evaluation of resources and role of *sacrum* in development of tourism in Podkarpackie Province

Uwarunkowania wewnętrzne	
Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • zróżnicowanie kulturowe i religijne • kościoły drewniane – Blizne, Haczów (fot. 1) • groby cadyków • bogate zasoby obiektów sakralnych • znaczna ilość miejsc kultu religijnego – sanktuaria • bogate zbiory muzealne sztuki sakralnej • interesujące szlaki tematyczne związane z <i>sacrum</i> • ciekawe pomysły na produkty turystyczne oparte na <i>sacrum</i> • ogromny potencjał do rozwoju produktów turystycznych w sferze <i>sacrum</i> • ciekawe imprezy regionalne związane z dziedzictwem religijnym 	<ul style="list-style-type: none"> • zły stan techniczny zabytków sakralnych • degradacja krajobrazu sakralnego • niedostępność obiektów sakralnych do zwiedzania • zły dojazd i często peryferyjne położenie obiektów • złe oznakowanie atrakcji turystycznych, szczególnie tych poza szlakami tematycznymi • niedostateczna promocja dziedzictwa regionu szczególnie w sferze <i>sacrum</i> • brak szerszej promocji imprez kulturalnych, festiwali i festynów opartych na dziedzictwie wieloreligijnym • brak strategii rozwoju turystyki na poziomie powiatów i gmin
Uwarunkowania zewnętrzne	
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • wpisanie najcenniejszych drewnianych cerkwi na listę UNESCO • stworzenie odrębnej placówki muzealnej dla ekspozycji zbiorów sztuki cerkiewnej • rozwój turystyki tematycznej – stworzenie pakietów specjalistycznych • opracowanie nowoczesnych przewodników i folderów turystycznych promujących wieloreligijne dziedzictwo województwa • szerokie promowanie szlaków turystycznych i obiektów w ramach wieloreligijnego dziedzictwa • atrakcyjne „opakowanie” istniejących i nowych produktów dotyczących <i>sacrum</i> oraz podwyższenie ich rangi • wzrost znaczenia odrębności regionalnej, powrót do korzeni 	<ul style="list-style-type: none"> • konkurencyjna oferta sąsiednich województw (np. małopolskiego) i krajów (np. Słowacji) • brak wizji stworzenia spójnej oferty turystycznej wykorzystującej walory krajobrazu sakralnego i wieloreligijności regionu • brak zainteresowania turystyką opartą na potencjale sakralnym • brak środków na remont i utrzymanie obiektów sakralnych (szczególnie małej architektury) • brak środków na tworzenie produktów turystycznych oraz promocję

Źródło: na podstawie dokumentów strategiczno-planistycznych i analiz własnych.

Source: based on the strategic and planning documents and own analysis.

Wyróżnia je różnorodność obiektów sakralnych, które są świadectwem współistnienia kilku wyznań. Rangę międzynarodową mają obiekty wpisane na Listę UNESCO – drewniane kościoły w Haczowie (fot. 1) i w Bliznem oraz kirkut z ohelem grobu cadyka Elimelecha Weisbluma w Leżajsku. Mimo prawidłowego zdefiniowania walorów, brakuje subproduktów bezpośrednio związanych z religią greckokatolicką, prawosławną i żydowską. Cerkwie greckokatolickie i prawosławne postrzegane są jedynie jako obiekty o wysokich walorach zabytkowych. Natomiast sanktuaria i zespoły klasztorne rzymskokatolickie zwykle są przedmiotem turystyki pielgrzymkowej, której największym ośrodkiem jest Kalwaria Pałacowska (Hanejko, 2009).

Szpara i Skała (2011) podkreślają, iż w „Strategii rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego” (2006) „nie dość mocno” zarysowano turystykę religijną. Uwaga ta dotyczy również materiałów promujących walory turystyczne województwa. Jako przykład podano brak opisu obiektów żydowskich na szlakach pielgrzymkowych. Dziedzictwo związane z religią i kulturą żydowską powszechnie postrzegane jest jedynie jako cel podróży wyznawców judaizmu (Koszałka, 2003; Gładyś, 2009). Brak realnych możliwości rozwoju w tym zakresie wydaje się potwierdzać małe zainteresowanie synagogą łańcucką (fot. 4), która stanowi „perełkę” turystyczną regionu, a jest odwiedzana głównie przez Chasydów i młodzież izraelską.

W ostatnich latach powstały liczne publikacje popularyzujące walory kulturowe województwa podkarpackiego – religijne, w tym sztukę i architekturę cerkiewną, kulturę mieszkających tu narodowości i szlaki tematyczne (Szpara, Skała, 2011). Dziedzictwo kulturowe wynikające ze współistnienia różnych narodowości i religii stało się istotnym potencjałem w działaniach promocyjnych i wyróżnikiem w kreowaniu wizerunku regionu. Rozwija się turystyka sentymentalna. Przyjeżdżają Łemkowie, Bojkowie i ludność ukraińska oraz Żydzi. Istniejące zasoby turystyczne o wysokich walorach związane ze sferą *sacrum* mogą być podstawą przygotowania interesującej oferty w postaci komercyjnych produktów turystycznych, skierowanych do różnych grup turystów. W tym celu konieczne jest opracowywanie strategii rozwoju turystyki na poziomie lokalnym, które właściwie zidentyfikują zasoby i proponują kierunki optymalnego ich wykorzystania.

LITERATURA

- Aktualizacja strategii rozwoju turystyki dla Narola i Strategia marki Narol, 2010. Synergia, Narol.
- Borczyński E., Drupka J., 2007: Analiza zasobów i możliwości rozwoju turystyki w województwie podkarpackim. ASM Centrum Badań i Analiz Rynku Sp. z o.o., WUP w Rzeszowie, Kutno-Rzeszów.
- Czuba M., 2007: Drewniana architektura sakralna w województwie podkarpackim. Zasoby, stan oraz problematyka konserwatorska. *Wiadomości Konserwatorskie*, 21: 54-63.
- Faryna-Paszkiwicz H., Omilanowska M., Pasieczny R., 2003: Katalog zabytków architektury w Polsce. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Gładysz B., 2009: Pielgrzymki chasydów do grobów cadyków w Karpatach Polskich [w:] *Turystyka religijna na obszarach górskich*, pod red. A. Jackowskiego, F. Mroza, I. Hodorowicz. PPWSZ w Nowym Targu, Nowy Targ: 129-142.
- Hanejko S., 2009: Rola Kalwarii Paclawskiej w rozwoju turystyki religijnej Podkarpacia [w:] *Turystyka religijna na obszarach górskich*, pod red. A. Jackowskiego, F. Mroza, I. Hodorowicz. PPWSZ w Nowym Targu, Nowy Targ: 143-172.
- Jackowski A., 2003: *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*. Wyd. UJ, Kraków.
- Jędrusiak T., 2008: *Turystyka kulturowa*. PWE, Warszawa.
- Koncepcja produktów turystycznych w województwie podkarpackim w ramach strategii rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego na lata 2007-2013, 2006. PART, Warszawa.
- Koszałka M., 2003: Dziedzictwo kultury materialnej Żydów jako element oferty turystycznej Podkarpacia [w:] *Turystyka czynnikiem integracji międzynarodowej*, pod red. J. Bilińskiego, D. Sawaryn. WSiZ, Rzeszów: 309-316.
- Myga-Piątek U., 2012: Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 17*: 13-23.
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego, 2002. Zarząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Program rozwoju turystyki i promocji gminy Zarszyn na lata 2011-2020. Projekt, 2011. Zarszyn.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 13 kwietnia 2005 r. w sprawie uznania za pomnik historii. *Dziennik Ustaw* 64/2005, poz. 569.
- Sekerdej K., Pasięka A., 2010: Bogu, co boskie, cesarzowi, co cesarskie. A co ludziom? Negocjowanie przestrzeni w Licheniu [w:] *Społeczne tworzenie miejsc. Globalizacja. Etniczność. Władza*, pod red. A. Bukowskiego, M. Lubasia, J. Nowaka. Wyd. UJ, Kraków: 119-132.
- Sołek J. (red.), 2012: *Szlak Architektury Drewnianej Podkarpackie*. PROT, Rzeszów.

- Stec A., Żak I., 2008: Analiza atrakcyjności turystyki województwa podkarpackiego. PROP, Rzeszów.
- Strategia rozwoju powiatu przemyskiego na lata 2004-2013, 2004. MISTIA, Kraków-Przemyśl.
- Strategia rozwoju powiatu lubaczowskiego na lata 1999-2010, 1999. WPiRG, Lubaczów.
- Strategia rozwoju powiatu sanockiego na lata 2004-2013, 2004. MISTIA, Sanok.
- Strategia rozwoju turystyki dla województwa podkarpackiego na lata 2007-2013, 2006. PROT, PART, Warszawa.
- Strategia rozwoju turystyki dla miasta Przemyśla 2008-2015, 2007. PART, Warszawa.
- Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2020. Aktualizacja, 2010. Zarząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Swarczewska M., 2008: *Sacrum i profanum* w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii. Wyd. UW-M, Olsztyn.
- Szpara K., Skała M., 2011: Turystyka religijna w strategii i promocji województwa podkarpackiego [w:] Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne. Zeszyty Naukowe nr 647. Ekonomiczne Problemy Usług nr 65. Uniwersytet Szczeciński. Szczecin: 395-404.
- Tanaś S., 2008: Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki. Wyd. UŁ, Łódź.
- <http://www.nid.pl/idm,146,idn,2242.html> (21.07.2012).